

Aan mij is het naar voren te brengen wat Rosenstock-Huussy bedoelt met de vaststelling dat wij in de eindtijd leven. Dat breng ik dan graag in samenhang met soms vergelijkbare gedachten bij Girard. We kijken of die beiden elkaar de hand kunnen reiken. En omdat ik vanmiddag een half uur heb en mijn tegenspeler slechts een kwartier moet ik misschien proberen wat verder over de brug te komen. Dat kan ik alvast een beetje doen door de vaststelling dat ik altijd erg geboeid ben geweest door Girard. Wat mij boeit is het feit dat hij het zondebokmechanisme blootlegt als een maatschappelijk fenomeen. En ook de overwinning van dat zondebokmechanisme is niet gebaseerd op een normatief statement, maar op een waarneming. De evangeliën hebben het slachtoffer stem gegeven. Maar nu heeft het slachtoffer dan ook stem gekregen! Onze waarneming wordt daardoor gevormd ook als we het niet uit een boekje hebben, ook niet uit de Schrift. En dat sluit goed aan bij de twijfel en het geloof waarmee ik ooit theologie ging studeren. Ik vond toen: als God mij iets te zeggen heeft, moet ik zijn stem even levendig kunnen horen als de profeten in Israël, en als dat niet zo is, dan is het alleen maar informatie van een verre planeet. Dat ik dat vond is op zich – zeg ik nu – een fenomeen dat hoort bij de eindtijd. En ik denk dat je dat van Girard en zijn ontdekking van het zondebokmechanisme op kunt zeggen. Als wij het woord “zondebok” uitspreken, zo stelt hij, dan kunnen wij dat niet anders doen dan met de connotatie dat hier iemand onschuldig tot slachtoffer gemaakt. Dat zit al in het woord zondebok zoals dat in ons taaleigen binnengekomen is. Ik vind dat een prachtige waarneming. Dat dat zo is, is op zich een eindtijdfenomeen. Ik ga natuurlijk nog uitleggen waarom.

Maar ik moet eerst even weer terug naar de andere kant van de brug, want ik moet natuurlijk wel aan de kant van Rosenstock-Huussy beginnen. Hij geeft meermalen in zijn werk een omschrijving van het christendom die hier heel goed bij aansluit. Christelijk leven betekent je zozeer bewust zijn van het mogelijke geweld dat je uitoefent, dat je tijdig weet op te houden. Christelijk leven is van ophouden weten om geweld te voorkomen. Als je alleen maar koers voortzet die je gekozen hebt, met de ideeën die je hebt, met de gewoonten en handelingen die standaard zijn, dan eindigt dat altijd in geweld en uitsluiting. De schrik daarover doet mij van koers veranderen. Als je alleen maar doet waar je goed in bent en je bestaan niet laat

doorkruisen, dan maak je slachtoffers. Een standaard uitdrukking daarom in het taaleigen van Rosenstock-Huessy is het woord: Respondeo etsi mutabor, oftewel “Ik antwoord, ook al onderga ik daardoor een verandering”. Misschien is de meest heidense uitspraak wel: “Ze moeten mij maar nemen zoals ik ben”. Spreken en je aangesproken weten doet iets met je, en wel meest het woord dat je zelf uitspreekt. Het woord dat je zelf uitspreekt is een veranderende macht bij uitstek. Niet als het om oppervlakkige informatie gaat, maar wel als het ergens om gaat. “Ik hou van jou”; “Ik word ingenieur” – dat zijn beslissingen en beloften die een andere weg voor je uitstippelen dan je tot nu toe ging. Ze veranderen je hart zodra je het jezelf hoort zeggen. En zo scheidt het woord je levensbaan.

Mens-zijn is voor Rosenstock-Huessy precies het vermogen dat soort woorden te spreken. Dat is wat de mensen van de dieren onderscheidt. In “Origin of Speech” – een toespeling op het boek “Origin of Species” van Darwin – lokaliseert Rosenstock-Huessy daar onze menswording. Wij kunnen een woord spreken dat een nood afwendt en onszelf en elkaar daaraan binden. Het verlossende woord wordt altijd in een crisis gesproken. Dat is menswording. Die menswording vindt dus nog steeds plaats. Dat woord is van God en is God om het met termen van Johannes 1: 1 te zeggen. Onder filosofen moet je je nog wel eens verantwoorden over het woord God, zodra je het uitspreekt. God is, elke God, inspiratie. Hoge en grote woorden die je levensbaan veranderen kun je alleen maar uitspreken onder krachtige inspiratie. Om er nog maar eens een uitdrukking van Rosenstock-Huessy in te gooien die daar precies bij past: God is de macht die ons doet spreken! Na een dergelijk woord ziet de wereld er anders uit. Er is iets gebeurd.

Het Woord, de taal, heeft dus niet zijn oorsprong in het uitwisselen van informatie die nodig is bij het vangen van mammoeten. Dat is een derivaat. Waar een stamheld, een groot leider, door zijn woord aan zijn volgelingen een nieuwe orde oplegt, daar moet de taal dus wel begonnen zijn. Het incest taboe is altijd een mooi voorbeeld. Woorden als moeder, vader, zuster, broeder staan in heel veel talen in de vergrotende trap. Zo wordt eerbied uitgedrukt. Zo worden erotische betrekkingen in het gezin buitengesloten en zo wordt vrede gesticht. Iemand moet dat voor het eerst “uitgevonden”, of “uitgeroepen” hebben als een hoge opdracht en order. Misschien hoefde je alleen maar de naam van deze stamheld te noemen en je wist het weer.

Zo wordt de geest van de stam van generatie op generatie in de namen en geboden overgedragen. Stamhelden zijn ook bereid tot sterven, maar deze wij-groep van de stam, van het huis, van geslacht tot geslacht, die moet doorgaan. De Geest kun je niet opgeven. Ook andere maatschappelijke ordes kennen dat. Toen Nederland als koloniale mogendheid in de 19^e eeuw uiteindelijk de hindoe koninkrijken op Java en Bali oprolde heeft de adel van die koninkrijken, toen het verlies duidelijk was, met het zwaard de hand aan zichzelf geslagen. Buiten hun geest leven kon niet. Natuurlijk is dat allemaal voer voor Girard, want de vervolging van de buitenstaander, en het offeren van het slachtoffer, het dient de bevestiging van de bestaande orde. En dat is de bestaande geest.

Ik heb dat ook even nodig om aan te geven wat er dan met Christus gebeurd is. Welk veranderend woord is hier gesproken? Ook hier is iemand bereid te sterven. Is het een heldendood? Nee, hij sterft juist niet als stamheld, juist niet om de bestaande orde voort te zetten. Degenen die die bestaande orde voort willen zetten, dat zijn juist zijn vervolgers. De evangeliën laten zijn onschuld zien. Zo doorbreekt hij het zondebokmechanisme, in goed Girardiaans spoor. Hij spreekt. Zo zegt Rosenstock-Huessy in de tekst over het evangelie van Mattheus die rondgedeeld is ter voorbereiding. Hij wendt hen een liefdevolle blik toe: ze “weten niet wat ze doen”, ze horen nog steeds bij zijn morele gemeenschap. Voor hem zijn zij niet buitenstaanders. Altijd was de maatschappelijke orde van de stam of de staat de bedding waardoor de liefde stromen moest. Nu verlaat de liefde zijn bedding. Dat gebeurt er als het slachtoffer spreekt. De liefde, de verantwoordelijkheid voor de ander, om het zakelijker Levinasiaans te zeggen misschien, wint het van de geest. De Geest was altijd een vorm waarin de inhoud van wederzijdse verantwoordelijkheid en liefde omvat was. Nu treedt de liefde buiten de oevers van de bestaande groep. Jezus legt niet een nieuwe geest op aan zijn volgelingen. Zij moeten met even kwetsbare liefde alle geesten die rondspoken tot vrede brengen en hun betrekkelijke aandeel in de waarheid geven. Zo worden de geesten, de groepsgeesten – identiteit, nationale identiteit, noemen we dat tegenwoordig – tot afsplitsingen van de heilige Geest. “Vader, in uw handen beveel ik mijn geest” – in dat kruiswoord wordt dit gebeuren uitgedrukt. Volgeling van Jezus zijn en in hem geloven als Christus betekende en betekent nog: deze liefde leven. Wie dat doet wordt al te gemakkelijk

gekruisigd. Maar wie zo sterft staat ook altijd weer op in het leven van nieuwe volgelingen. Dat is het geloof waarmee Jezus de kruisiging en zo Petrus en ook Paulus na hem.

Dat vind ik bij Girard niet voldoende tot uitdrukking komen overigens. Misschien kan iemand van de Girardkring hier een mooi citaat naar voren brengen dat ik niet ken, maar ik vind het niet genoeg om vast te stellen dat het slachtoffer onschuldig is. Of beter gezegd: niet het feit en het inzicht dat het slachtoffer onschuldig is is doorslaggevend, nee, dat inzicht breekt pas door doordat het slachtoffer zijn vervolgers lief heeft en voor hen bidt: zij weten niet wat zij doen. Zoals Jezus ook in de zaligsprekingen zegt.

In de gecombineerde crisissituatie van de joodse synagoge en het Romeinse imperium waren veel joden en niet-joden bereid zo te leven, dat wil zeggen volstrekt ontwapend en ontwapenend. Vaak ten koste van eigen leven. Zo deed de heer het ook. Alsof de eindtijd al was aangekomen en men verwachtte die ook. De Christus zou zo terugkomen. Ik denk dat dat geen naïviteit is. Want in elk leven dat dezelfde weg gaat komt hij terug. Zij moeten toen gedacht hebben: hoe kun je anders leven dan met volstrekt ontwapende liefde als alle levensvormen een dood keurslijf zijn geworden? Dan kan alleen maar de liefde die ons uit onze vorm haalt voor overleven zorgen en voor leven überhaupt. Want waar de geest tot keurslijf wordt kunnen de verstarde levensvormen van synagoge en Romeinse imperium alleen maar tot zelfdestructie leiden. Zo zegt ook Girard het (Choses Cachées 302).

Dat het toch nog tot een sacrificieel en kerkelijk christendom komt waarin Christus degene is die het offer brengt en wij niet meer hoeven is dan wel een gevolg van een zekere onvermijdelijke institutionalisering. Dat zou ook nog wel eens het gevolg kunnen zijn van het eigen succes want de kerk zet in het Romeinse Rijk, vervolgd of niet, wel een nieuwe standaard neer. Rosenstock-Huussy zegt het zo: Jezus Christus is je broeder als je dezelfde weg gaat als hij. Hij staat met goddelijke autoriteit boven je als jij niet of minder in die spanning leeft.

Als je met minder vurige spanning leeft en als ook de kerk, hoe ontwapend en ontwapenend bedoeld, toch aan zelfbescherming moet gaan doen, wil je wel als gelovige een bepaald

minimum van je oorspronkelijke engagement houden. De kloosterbeweging neemt daarin het voortouw. Ongeveer in dezelfde tijd, vlak daarvoor, dat het christendom staatsreligie wordt onder Constantijn de Grote, trekken de monniken de woestijn in om onland in cultuur te brengen en buiten de greep van de centrale macht te leven. Zij doen Israël binnen de kerk herleven, omdat ze dezelfde beweging voltrekken als Israël dat uit Egypte trok. Het toeval wil dat ook Egypte in de kloosterbeweging opnieuw een belangrijke rol speelt. En ook waar de kerk zich niet kon onttrekken aan de heerschappij van de goddelijke keizer (denk erom dat ook Constantijn nog dat prerogatief had!), moest toch de kerk minimaal de goddelijke en religieuze stralenkrans van de wereldlijke autoriteiten vernietigen. Dat heeft de kerk gedaan gedurende de eerste 1000 jaar. Daarmee heeft zij het polytheïsme uit Europa verdreven en een God in de plaats gesteld van de vele goden – opnieuw zoals ook Israël dat gedaan heeft. Christus werd als heiland in de plaats gesteld van de stamhelden. Koningen konden met kerkelijke sanctie regeren, maar op voorwaarde dat zij hun wetten op schrift stelden en zichzelf dus niet meer boven de wet stelden. Alleen God staat boven de wet en de koning is niet God. Tot omstreeks het jaar 1000, eigenlijk tot aan de investituurstrijd, de pausrevolutie zoals Rosenstock-Huussy die noemt, is het beheersende thema van de kerkgeschiedenis:

1. De kerk als het nieuwe Israël (kritische tegenmacht tegen het goddelijke keizerschap).
2. Een God (de lijdende Christus tegen de vele stammenhelden)
3. Secularisatie van de machthebbers (hun macht is alleen nog “tijdelijk”, maar “geestelijk” hebben zij geen gelding meer).

Rond het jaar 1000 was dit minimale vereiste een erkende aangelegenheid, in ieder geval in de westerse kerk. Intussen echter regeerden koningen en keizers ook binnen de kerk en werd de kerk, met name de bisschopsbenoemingen een instrument in het politieke bestuur. En zo heb je gauw in plaats van een half ei een lege dop. Zo moest er vanuit de kerk wel een tegenbeweging komen, wilde het geloof niet alle betekenis verliezen. Als ooit de liefde van Christus de geestelijke verstarring van de oudheid doorbroken heeft, dan moet een dergelijk proces onvermijdelijk opnieuw gebeuren, als je je leven er serieus door laat bestemmen. Dat is de achtergrond van de pausrevolutie. Die bestond niet alleen in een machtsgreep van de paus, maar had brede steun van hoog tot laag bij kerken en kloosters. Hij benoemt voortaan de bisschoppen, hij stelt zich nu ook als ruimtelijke macht op die boven keizers en koningen

staat. Hij heeft geen leger, maar kan ze wel in de ban doen. Het geestelijke thema van het tweede millennium kun je als volgt verwoorden: “als God de menselijke ziel werkelijk lief heeft, dan moet er hier op aarde ook echt iets gaan veranderen”. Het tweede millennium is minder gekenmerkt door martelaren dan door revolutionairen. Mensen die uit liefde voor een hoger recht de bestaande orde omverwerpen en experimenteren met nieuwe maatschappelijke instituties als klooster corporaties, steden en stadsrechten, gilden, parlementen, universiteiten. Rosenstock-Huessy onderscheidt ten minste zes grote revoluties vanaf de pausrevolutie tot aan de Russische revolutie. Telkens wordt in naam van de slachtoffers van een bepaalde maatschappelijke orde een nieuwe maatschappelijke orde ingesteld, die inclusiever is. Je kunt dat benoemen als een heroprichten van het Rijk, zonder de onderdrukking en uitbuiting daarvan. Er bestaan in onze tijd geen keizers meer zo dat nu eindelijk ook de paus, de keizer boven de keizers, met pensioen kan. Als resultante van deze tijd hebben we de globale samenleving. Dit tweede millennium kan opnieuw met drie kenmerken samengevat worden:

1. De eenheid van de schepping: leven in een ruimte, een wereld.
2. Een veelheid van machtscentra, die elkaar in evenwicht houden (nationale staten, trias politica).
3. Maatschappelijke instituties die tegenwicht bieden aan ontsporingen: publieke ruimte en Civil society.

Dat klinkt allemaal goed maar terwijl de wereld nog aan het tobben is het voor elkaar te krijgen dient zich het volgende probleem al aan. De globale economische samenleving maakt te veel mensen tot nummers in een groot systeem. Waar hoor ik eigenlijk bij? Met welke herkenbare groep kan ik mij identificeren? Wat zijn mijn wortels? Die vraag is niet beantwoord. Die vraag wordt urgenter naarmate de globalisering meer succesvol is. Er is een kriskras van betrekkingen aan het ontstaan dat niemand meer vanuit een centrum onder controle heeft. Na het tijdperk van de kerk en na het tijdperk van de nationale staten is nu het tijdperk gekomen van de maatschappij, van wat zo mooi heet “het vrije spel der maatschappelijke krachten”.

Dat is nu wat Rosenstock-Huessy de eindtijd noemt. Waarom? In de eerste 1000 jaar was het nog de kerk die tegenover de stammen de ene waarheid verkondigde die de toekomst had. In

de tweede 1000 jaar waren het kerk en de nationale staten die tegenover de ingezetenen het grotere verhaal hadden waaraan deze burgers zich moesten onderwerpen. En in die nationale staten, bijvoorbeeld in de protestantse kerken, vindt al een internalisering plaats van de boodschap van de kerk. Roeping wordt beroep. Geestelijk leven van een elite wordt tot Public spirit en publieke opinie. Het feit dat het woord zondebok in onze taal altijd betekent dat iemand onterecht en onschuldig tot slachtoffer wordt gemaakt, getuigt ook van een dergelijke internalisering. De individu moet de moraal in zich integreren en moreel even consistent en ondeelbaar worden als vroeger de Individua Trinitas. Zelfs het woord individu is volgens Rosenstock-Huessy afkomstig van deze benaming voor God, Individua Trinitas. Dat zijn allemaal voorbereidingen. Maar in een wereldomvattende economie die ons allemaal tot krachten in de ruimte maakt kan alleen een oplossing voor de problemen gevonden worden als alle actoren de verkondiging van het evangelie, internaliseren in hun persoonlijke en organisatorische morele houding.

Kort gezegd: ter wille van ons gemeenschappelijk leven en overleven moet constant de liefde buiten de oevers en buiten de beddingen van de vaste levensvormen treden. Het is niet meer voldoende als we vaststellen dat God dat ooit gedaan heeft. Het is niet meer voldoende dat te verkondigen als levensideaal, zoals in de tijd van de nationale staten. Het is voorwaarde voor ons aller overleven geworden. Ik kon het citaat niet terugvinden, maar ik weet dat ook Girard het ergens zo stelt: de moraal van de evangeliën is conditie van gemeenschappelijk leven en overleven, als alternatief voor de botsing van allen met allen. Als wij er dus behoefte aan hebben in onze tijd de saamhorigheid van de stam te laten herleven in gesloten wij-groepen, dan kan dat alleen als die groepen niet gesloten zijn maar voortdurend opnieuw gesticht worden als een buitengesloten derde aan de poort klopt. Dit derde millennium heeft eveneens drie kenmerken:

1. Eenheid van het menselijk geslacht, bestaande uit vele stemmen.
2. Pluriformiteit van discoursen, eenheid van de Heilige (helende) de Geest.
3. Individuen en groepen die van ontdekking dat ontdekking voortgaan en daarmee het repertoire aan omgangsvormen hernemen dat de erfenis is van heel het menselijk geslacht.

